

DOI

УДК94(47+477):323.2:355.40«1990/1991»

*Віта ЛІСОВА** (Київ)

Інформаційно-пропагандистська діяльність радянських спецслужб в умовах серпневого путчу 1991 р. у СРСР

Мета – дослідити специфіку інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб у контексті підготовки, проведення та провалу серпневого путчу 1991 р.; проаналізувати зміни у риторичі представників держбезпеки у цей час; виокремити роль КДБ СРСР у формуванні інформаційного порядку денного ДКНС СРСР; розкрити основні інформаційні посили союзного та республіканського комітетів державної безпеки в останні місяці їх існування.

Методологія дослідження базується на принципах науковості, системності, об'єктивності, історизму. При підготовці статті використані історико-генетичний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, конкретно-пошуковий методи. Також авторкою було здійснено джерелознавчий, герменевтичний і контент-аналіз архівних матеріалів та періодичних видань.

Висновки. Виокремлено два етапи у розвитку інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб в останній рік існування СРСР: з грудня 1990 р. по 21 серпня 1991 р. та з 22 серпня по 3 грудня 1991 р.

Визначено, що на початку першого етапу КДБ намагався сформувати громадську думку щодо виправданості запровадження надзвичайного стану, а 19–21 серпня, навпаки, демонстрував явне небажання коментувати поточну ситуацію в країні. Однак, попри відсутність офіційної інформації з Луб'янки, участь Володимира Крючкова у змові вказувала на публічну позицію КДБ СРСР, до того ж вплив «компетентних органів» простежувався в заявах та діях ДКНС.

Наступна фаза розпочалася після провалу змови і тривала до ліквідації союзного відомства. У цей час основний посил радянських спецслужб був зосереджений навколо тез про виключну відповідальність керівництва КДБ СРСР за спробу незаконного захоплення влади і непричетності переважної більшості співробітників до цих подій. Посадовці держбезпеки настійно підкреслювати своє негативне ставлення до

* *Лісова Віта Олександрівна* – співробітниця управління взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю Апарату Голови Служби безпеки України v.lisova@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-4219-853X>

путчу, виказували готовність сприяти розслідуванню та підтримували необхідність реорганізації секретного відомства.

Ключові слова: КДБ, ДКНС, путч, переворот, надзвичайний стан, пропаганда, комунікація.

Серпневий путч 1991 р. став фінальним акордом «горбачовської перебудови», після якого процес розпаду тоталітарної імперії вийшов на фінішну пряму. Важлива роль у цих подіях належала радянським спецслужбам на чолі з головою КДБ СРСР Володимиром Крючковим, одним із головних організаторів та ідейних натхненників перевороту. Сьогодні достеменно відомо, що документи Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР (далі – ДКНС) розроблялися й коригувалися на Луб'янці, а під час заколоту саме чекісти чинили тиск на ЗМІ та намагалися взяти під контроль медіапростір. У центрі уваги даної розвідки – інформаційно-пропагандистська робота органів держбезпеки у період підготовки, здійснення та кількох наступних місяців після провалу путчу. Певні аспекти цього питання згадуються у роботах вітчизняних та закордонних дослідників – істориків, спеціалістів з паблік рілейшенз, журналістів¹. Тема публічності радянських спецслужб також підіймається у спогадах колишніх співро-

¹ Альбац Е. Мина замедленного действия [Электронный ресурс]. – М.: Русслит, 1992. – 331 с. – Режим доступа: <https://flibusta.site/b/219825/read>; Бойко О. 30 років незалежності України: у 2-х т. – Т. 2. Від 18 серпня 1991 р. до 31 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Харків: Фолио, 2021. – 446 с. – С. 42–43. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Boiko_Oleksandr/30_rokiv_nezalezhnosti_Ukrainy_T_2_Vid_18_serpnia_1991_r_do_31_hrudnia_1991_r.pdf; Петров Н. Кооператив «Лебедине озеро» [Электронный ресурс] // Новая газета. – 2021. – 18 августа. – № 91. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/08/17/kooperativ-lebedinoe-ozero-spetsvypusk>; Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : Документи і матеріали / Упор. В. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.; Почепцов Г. ГКЧП як особливий комунікативний проект [Електронний ресурс] // Media Sapiens. – 2011. – 23 серпня. – Режим доступу: <https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyy-komunikatyvnyy-proekt/>

бітників КДБ, безпосередніх учасників та очевидців зазначених подій². Водночас інформаційно-пропагандистська діяльність радянських спецслужб напередодні розпаду СРСР не стала предметом окремого наукового дослідження.

Плани щодо запровадження в країні надзвичайного стану В. Крючков виношував давно. Ще задовго до серпня 1991 р. він намагався укорінити у суспільстві думку щодо виправданості подібних кроків. Як зазначав російський історик Нікіта Петров, спецслужби почали розповідати, що вони підозрюва-

² *Бакатин В.* Избавление от КГБ [Электронный ресурс]. – М.: Новости, 1992. – 272 с. – Режим доступа: <https://flibusta.site/b/338925/read>; *Голушко Н.* В спецслужбах трех государств. – М.: Кучково поле, 2012. – 720 с.; *Ельцин Б.* Записки президента: Размышления, воспоминания, впечатления. – М.: РОССПЭН, 2008. – 375 с. *Жорин Ф.* Исповедь чекиста. Тайная война спецслужб СССР и США [Электронный ресурс]. – М.: Алгоритм, 2016. – 384 с. – Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=53625&p=58; *Крючков В.* Личное дело. Три дня и вся жизнь. – М.: Центрполиграф, 2019. – 576 с.; *Леонід Кравчук.* Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України – 1988–1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>; *Попов В.* Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ [Электронный ресурс]. – 2020. – Режим доступа: <https://flibusta.site/b/608855/read>; *Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить.* – М.: «Информэйшн Груп», «Гелеос», «АСТ», 2000. – 368 с.; *Степанков В.* ГКЧП: следствием установлено [Электронный ресурс]. – М.: Аргументы недели, 2021. – 336 с. – Режим доступа: <http://flibusta.site/b/705498>; *Его же.* ГКЧП. 73 часа, которые изменили мир. – М.: Время, 2011. – 352 с.; *Степанков В., Лисов Е.* Кремлевский заговор. Версия следствия [Электронный ресурс]. – М.: Огонек, 1992. – 319 с. – Режим доступа: <http://flibusta.site/b/299112>; *Стригин Е.* От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). – Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ) [Электронный ресурс]. – 2003. – Режим доступа: <https://flibusta.site/b/193009/read>; *Хлобустов О.* Август 1991 г. Где был КГБ? [Электронный ресурс]. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2011. – 240 с. – Режим доступа: <https://flibusta.site/b/317329/read>; *Его же.* КГБ без прикрас 1954–1991 годы [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа: <https://proza.ru/2007/05/23-267>; *Шебаршин Л.* Рука Москвы. Записки начальника внешней разведки. – М.: Центрполиграф, 2020. – 447 с.

ли вище керівництво в зраді і це було підставою для того, щоб щось робити. Проте, як зазначав дослідник, насправді В. Крючков у це не вірив, а дану тезу використовував задля дискредитації оточення Президента СРСР Михайла Горбачова³.

Та якими б не були реальні мотиви голови КДБ, подібні заяви провокували нагнітання соціальної напруги і «шпигуноманії». Так, журналістка Євгенія Альбац пригадувала, як у середині грудня 1990 р. кореспонденти багатьох західних інформагенцій повідомили – в Москві відбувся безкровний державний переворот.

Причиною таких тривожних меседжів став виступ очільника КДБ СРСР на Центральному телебаченні, під час якого він практично прямо звинуватив національно-визвольні рухи у республіках і демократичні сили у Центрі у розхитуванні ситуації в країні та спробах ліквідувати радянську владу. По суті, це було публічним оголошенням «полювання на відьом».

Водночас, на думку журналістки, говорити про державний переворот було зарано. Є. Альбац наголошувала, що у такий спосіб В. Крючков просто оприлюднив те, що давно вже стало радянською реальністю – із периферії владної тріади КДБ перемістився до її центру⁴.

Цю ж лінію В. Крючков продовжив під час доповіді 22 грудня 1990 р. на Четвертому з'їзді народних депутатів СРСР. При цьому його оцінка ситуації в Союзі різко відрізнялася від позиції М. Горбачова⁵. Це відразу ж помітили західні ЗМІ. У суспільстві розпочалися розмови про «повернення старих

³ Как КГБ развалил СССР? Спецвыпуск «Центрального вайба» к 30-летию августовского путча [Электронный ресурс] / Новая газета // YouTube. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=YjBZwRM5xjU>. – Название с экрана. – Дата публикации: 13.08.2021. – Дата просмотра: 17.03.2023.

⁴ Альбац Е. Указ. соч.; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990 [Электронный ресурс]. – Мюнхен: Радио Свобода, 1990. – С. 127–130. – Режим доступа: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1990_ocr.pdf

⁵ Ельцин Б. Указ. соч. – С. 30.

часів». Для заспокоєння громадської думки, голова КДБ був змушений 25 грудня 1990 р. провести пресконференцію, де він пояснив, що право президента на застосування «надзвичайних заходів», це не «повернення до минулого», а «просто наведення порядку, за яким всі так сумують»⁶.

Однак незабаром стане зрозуміло, що побоювання були небезпідставними. У грудні 1990 р. на Луб'янці дійсно розпочалася підготовка до силового сценарію. За вісім місяців до путчу В. Крючков доручив заступнику начальника Першого головного управління КДБ СРСР Владіміру Жижину та помічнику першого заступника голови союзного відомства Алексею Єгорову «здійснити опрацювання можливих первинних заходів щодо стабілізації країни на випадок запровадження надзвичайного стану»⁷. Тоді ж плани були розроблені, лишилося знайти привід для їх реалізації.

Тож цілком вірогідно, що ядро Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР зародилося ще на початку 1991 р., коли М. Горбачов наказав застосувати силу у Вільнюсі, а, отже, перша «проба сил» відбулася у Литві. До того ж, за інформацією газети «Новое время», у цей час значно пошвавилася комунікація між майбутніми путчистами – у січні 1991 р. вони часто проводили міжвідомчі наради у керівника апарату Президента СРСР Валерія Болдіна⁸.

За кілька місяців потому визрів і прототип ДКНС. У зв'язку з різким погіршенням економічної ситуації і тривалою політичною кризою 28 березня 1991 р. на засіданні у Президента було створено комісію з підготовки можливого затвердження

⁶ *Петров Н.* Указ. соч.

⁷ *Бакатин В.* Указ. соч.; Заключение по материалам расследования роли и участия должностных лиц КГБ СССР в событиях 19–21 августа 1991 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://shieldandsword.mozohin.ru/documents/solution.htm>; *Понов В.* Указ. соч.

⁸ *Стригин Е.* Указ. соч.; *Млечин Л.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – М.: Центрполиграф, 2002. – 861 с. – С. 695–698.

надзвичайного стану в СРСР. Уже тоді до її складу увійшли майже всі майбутні «гекачепісти» (від рос. назви «ДКНС» – «ГКЧП») на чолі з віце-президентом Геннадієм Янаєвим⁹.

У квітні 1991 р. ще один учасник серпневої змови Александр Тізяков розробив перший проєкт Указу про введення надзвичайного стану і створення Тимчасового комітету управління СРСР¹⁰. Невдовзі після цього М.С. Горбачов підписав Указ «Про невідкладні заходи із забезпечення стабільної роботи базових галузей народного господарства», де вперше зазначалося про необхідність запровадження «особливого режиму роботи» в окремих регіонах та сферах економіки¹¹.

⁹ Горбачев сам создал ГКЧП в марте 1991 г. – откровения организатора путча [Электронный ресурс] // Телеканал «Звезда». – Режим доступа: <https://tvzvezda.ru/news/201608191351-xswz.htm>. – Название с экрана. – Дата публикации: 19.08.2016. – Дата просмотра: 17.08.2022; Коробов П. Государственный недоворот [Электронный ресурс] // Коммерсантъ Власть. – № 33. – 2001. – 21 августа. – С. 9. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/279018>; Операция «ГКЧП» [Электронный ресурс] / К. В. [Телеканал «Звезда»] // YouTube. – Режим доступа: <https://youtu.be/CM96skldlLA?t=650>. – Название с экрана. – Дата публикации: 13.08.2016. – Дата просмотра: 17.03.2023; Почепцов Г. Вказ. праця; Черваков М., Джапаридзе М. Август 1991. Версии [Электронный ресурс] / История России (документальные фильмы) [Телеканал «Россия», 2011] // YouTube. – Режим доступа: <https://youtu.be/rKqCP4Roo20?t=856>. – Дата публикации: 13.04.2014. – Дата просмотра: 17.03.2023.

¹⁰ Бойко О. Вказ. праця. – С. 42–43.

¹¹ Аксенов О. Доверием испытан. Заметки партийного работника и чекиста [Электронный ресурс]. – СПб.: Специальная Литература, 2014. – 479 с. – Режим доступа: <https://veteran-fsb.ru/biblio/knigi/o-aksenov-doveriem-ispytan/na-vershine-smolnogo/on-nas-vsekh-prodal>; Буров М. Уроки прошлого и современные особенности развития российской экономики [Электронный ресурс]. – М.: Дашков и К, 2019. – 372 с. – С. 10. – Режим доступа: <https://cutt.ly/23wYElj>; Указ Президента СРСР от 16 мая 1991 г. № УП–1977 «О неотложных мерах по обеспечению стабильной работы базовых отраслей народного хозяйства» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10238.htm>

Зрештою, останній передвісник скорого реваншу реакційних сил з'явився за два місяці до спроби державного перевороту. 17 червня 1991 р. на сесії Верховної Ради СРСР прем'єр-міністр Валентін Павлов пішов ва-банк та наполегливо вимагав у депутатів надати йому надзвичайні повноваження. Зі свого боку, міністри оборони і внутрішніх справ разом із головою КДБ на закритій частині засідання жахали парламентарів наближенням розвалу та хаосом у країні. В. Крючков знову переконував присутніх, що у Союзі успішно діють «агенти впливу ЦРУ», які чинять тиск на вище керівництво та наголошував – без дій надзвичайного характеру не обійтися¹².

Таким чином, В. Крючков фактично озвучив програмну заяву ДКНС та приступив до фінальних приготувань. На початку серпня 1991 р. він таємно зустрічався з іншими учасниками змови на одному із секретних об'єктів ПГУ КДБ СРСР, віддавав накази наближеним особам із вищого керівництва союзного Комітету. За його вказівкою В. Жижин і О. Єгоров здійснили коригування грудневих документів. Крім того, разом із командувачем повітрянодесантних військ генерал-лейтенантом Павлом Грачовим вони підготували довідку щодо імовірної реакції населення на введення режиму надзвичайного стану. Слід зауважити, що їхній прогноз був невтішний – голову КДБ поінформували про недоцільність запровадження комплексу особливих заходів, однак, відступати він не збирався. Тоді ж були написані й тези виступу В. Крючкова по теле-

¹² Альбац Е. Указ. соч.; Бакатин В. Указ. соч.; Колесников А. Документы ГКЧП готовились в КГБ [Электронный ресурс] // Новая газета. – 2011. – 12 августа. – № 88. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2011/08/12/45436-dokumenty-gkchp-gotovilis-v-kgb>; Его же. Документы ГКЧП готовились в КГБ – 2 [Электронный ресурс] // Новая газета. – 2011. – 15 августа. – № 89. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2011/08/15/45468-dokumenty-gkchp-gotovilis-v-kgb-2>; Крючков В. Указ. соч.; Млечин Л. Указ. соч. – С. 700–702; Петров Н. Указ. соч.; Стригин Е. Указ. соч.; Хлобустов О. Госбезопасность под ударом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/statii/2008/hlbtst_kgb.html

баченню на випадок силового сценарію. Зміст зазначених матеріалів згодом знайшов відображення в офіційних указах, зверненнях і розпорядженнях путчистів¹³.

Органам державної безпеки відводилося одне з ключових місць у реалізації злочинних намірів свого шефа: окрім розробки програмних документів ДКНС та ізоляції діючого Президента СРСР, чекісти відповідали за придушення громадського невдоволення, включно з інтернуванням представників опозиції, блокуванням ЗМІ та створенням інформаційного вакууму¹⁴.

З огляду на предмет даного дослідження, докладніше зупинимося на інформаційно-пропагандистській складовій роботи радянських спецслужб у період із 19 серпня по 3 грудня 1991 р. При цьому зовнішні відкриті комунікації органів державної безпеки під час путчу розглянемо крізь призму публічної діяльності ДКНС.

Як уже зазначалося, документи Державного комітету з надзвичайного стану готувалися безпосередньо в апараті КДБ СРСР і після внесення фінальних змін та доповнень у ніч з 18 на 19 серпня 1991 р. остаточно там оформлялися. Йдеться, зокрема, про «Заяву Радянського керівництва», «Звернення до Радянського народу» та Постанову №1 ДКНС СРСР. Проекти цих документів, а також текст «Звернення до глав держав та

¹³ *Бакатин В.* Указ. соч.; *Бойко О.* Вказ. праця. – С. 44–45; *Гутионтов П.* Переворотная точка. К годовщине ГКЧП: что мы пережили [Электронный ресурс] // Новая газета. – 2020. – 19 августа. – № 89. – Режим доступа: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/08/18/86719-obespechit-snizhenie-tsen-i-uluchshit-situatsiyu-s-prodovolstvennym-snabzheniem>; *Ельцин Б.* Указ. соч. – С. 71; Заключение по материалам расследования...; *Млечин Л.* Указ. соч. – С. 704; *Петров Н.* Указ. соч.; *Попов В.* Указ. соч.; *Шебаршин Л.* Указ. соч.

¹⁴ *Гутионтов П.* Указ. соч.; Заключение по материалам расследования...; Как КГБ развалил СССР?...; *Колесников А.* Указ. соч.; *Попов В.* Указ. соч.; *Ростова Н.* Рождение российских СМИ. 19–21 августа 1991. Три дня путча в СМИ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://gorbymedia.com/post/08-19-21-1991>; *Стригин Е.* Указ. соч.

урядів та Генерального секретаря ООН» були заздальгідь погоджені В. Крючковим з іншими учасниками змови.

Із початком перевороту комплекс будівель Центрального телебачення і Телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС) були блоковані силовиками. За вказівкою В. Крючкова роботу цих найважливіших союзних медіа відразу взяли під контроль співробітники КДБ. Таким чином ТАРС став головним медіаінструментом, за допомогою якого змовники поширювали свої документи¹⁵.

Описуючи обставини проходження повідомлень ДКНС через канали інформагенції, перший заступник генерального директора ТАРС Геннадій Шишкін згадував:

«Я приїхав до ТАРС і почав дзвонити працівникам, необхідним для випуску інформації. А в той час, коли я займався організацією всього, пролунав дзвінок з урядового зв'язку, і мені сказали, що телефонують із Комітету державної безпеки і зараз до мене приїдуть на допомогу два співробітники, які добре знайомі зі специфікою роботи ТАРС»¹⁶.

Починаючи з шостої ранку 19 серпня по всесоюзному телебаченню стали зачитувати заяви Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР. Звернення заколотників також передавали по радіо. При цьому телевізійники згадували, що отримали вказівку працювати як у дні похоронів вищого партійного та державного керівництва. Тому у перервах між заявами йшло «Лебедине озеро» та лунала сумна музика, ставши для радянської аудиторії символом замовчування ситуації в країні¹⁷.

Відповідно до постанови №1 ДКНС СРСР діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, кот-

¹⁵ Альбац Е. Указ. соч.; Бакатин В. Указ. соч.; Колесников А. Указ. соч.; Ростова Н. Указ. соч.

¹⁶ Колесников А. Указ. соч.; Ростова Н. Указ. соч.

¹⁷ Голушко М. Указ. соч. – С. 408–409; Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – С. 219; Как КГБ развалил СССР?...; Колесников А. Указ. соч.

рі «перешкождали» так званій «нормалізації обстановки», призупинялася. Заборонялося також проведення мітингів, вуличної ходи, демонстрацій та страйків. Натомість вводилася комендантська година, патрулювання територій та перевірка громадян¹⁸.

Згідно наказу В. Крючкова, деяких «неблагонадійних» осіб, у тому числі й народних депутатів, було взято під контроль та вивезено з Москви на територію підмосковного воєнного об'єкта¹⁹. Над засобами масової інформації встановлювався контроль і цензура.

Постановою № 2 ДКНС друк газет та демократичних видань припинявся. Виняток становили лише 9 партійно-державних газет, засновником яких значилися ЦК КПРС та Президія Верховної Ради СРСР: «Труд», «Рабочая трибуна», «Известия», «Правда», «Красная звезда», «Советская Россия», «Московская правда», «Ленинское знамя», «Сельская жизнь»²⁰.

Ці заходи разом із танками на вулицях Москви викликали осуд і обурення громадськості. Виразником позиції демократичних сил став Президент РРФСР Борис Єльцин. Дії ДКНС він назвав реакційним, антиконституційним переворотом і закликав громадян дати відсіч путчистам. Союзу столицю охопили протести²¹.

¹⁸ Постановление № 1 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 20 августа. – № 197. – С. 1. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/legislation/postanovlenie-gkchp-1>

¹⁹ Голушко М. Указ. соч. – С. 416–417, 563; Колесников А. Указ. соч.; Заключение по материалам расследования...

²⁰ Постановление № 1...; Постановление № 2 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 20 августа. – № 197. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/legislation/postanovlenie-gkchp-2>

²¹ Время. Эфир 19 августа 1991. Первый день ГКЧП [Электронный ресурс] / Советское телевидение. Гостелерадиофонд // YouTube. – Режим доступа: https://youtu.be/D_pi-OAAFcq?t=1753. – Название с экра-

У такій атмосфері ввечері 19 серпня пройшла єдина прес-конференція ДКНС. Вона стала одним із показових моментів путчу – уже тоді всі зрозуміли, що змова провалилася. Під час спілкування з пресою «гекачепісти» виглядали втомленими і знервованими, з тремтячими руками, на питання аудиторії відповідали невпевнено та мляво. Прикметно, що головні дійові особи заклоту – Владімір Крючков, Дмитрій Язов та Валентин Павлов на заході не з'явилися²².

Аби заспокоїти громадян та створити ілюзію всенародної підтримки, путчисти випустили заяву за підсумками першого дня держперевороту, в якій повідомлялося про надходження численних позитивних відгуків з усієї країни. Заклотники

на. – Дата публікації: 19.08.2021. – Дата перегляду: 18.03.2023; Борис Ельцин призвав не признавать ГКЧП [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 19 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/782496>; Дайджесты и комментарии. 20 августа 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-20-avgusta-1991-goda>; Ельцин Б. Указ. соч. – С. 78, 89–90, 94–95, 102; Ельцин берет на себя всю полноту власти на территории России [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 19 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/782486>; Живая цепочка вокруг здания Верховного Совета России будет дежурить всю ночь. Десантники расположены неподалеку [Электронный ресурс] // Там же... – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/782368>; К гражданам России [Электронный ресурс] // Там же... – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/782479>; Позиція керівництва РСФСР [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 20 серпня. – № 160. – С. 7. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08

²² Зустріч радянського керівництва з журналістами [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 21 серпня. – № 161. – С. 3, 6. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; Пресс-конференция членов ГКЧП (1991) [Электронный ресурс] / Советское телевидение. Гос-телерадиофонд // YouTube. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=7qTFUE5FFQE>. – Название с экрана. – Дата публікації: 19.08.2021. – Дата перегляду: 18.03.2023; Ростова Н. Указ. соч.

переконували, що у місцевостях, де був уведений надзвичайний стан, «люди зітхнули з полегшенням», «серйозних ексцесів не було». Начебто у більшості союзних та автономних республік дії ДКНС нібито схвалили, а за кордоном сприйняли «з певним розумінням». Єдиний «дисонанс» у цій «ідеалістичній» картинці, за словами змовників, створювало лише керівництво РРФСР²³.

Однак реальна ситуація у країні помітно контрастувала з оптимістичними заявами самопроголошеного комітету. Тому, щоб завадити поширенню усебічної інформації, 20 серпня була оприлюднена постанова №3 ДКНС СРСР, згідно якої Держтелерадіо отримало повноваженнями призупиняти або скасовувати вказівки місцевих органів влади, що суперечили завданням та принципам мовлення в умовах надзвичайного стану. Перелік програм, трансльованих із Москви на всю територію країни, обмежувався по телебаченню – першою, другою та третьою програмами Центрального телебачення, по радіомовленню – першою, другою, третьою та четвертою програмами Всесоюзного радіомовлення. Використання радіостанцій союзного підпорядкування для трансляції союзними республіками своїх програм на зарубіжні країни призупинялося. Не допускався й вихід теле- та радіопрограм громадських, комерційних та інших органів мовлення. Також була заблокована діяльність телебачення і радіо Росії та радіостанції «Эхо Москвы» як таких, що «не сприяють процесу стабілізації становища в країні». За дотриманням постанови стежили КДБ і МВС СРСР²⁴.

²³ Заява Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 21 серпня. – № 161. – С. 2. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08

²³ Время. Эфир 19 августа 1991...

²⁴ Время. Эфир 20 августа 1991 [Электронный ресурс] / Советское телевидение. Гостелерадиофонд // YouTube. – Режим доступу: <https://youtu.be/rqYeobuIauw?t=2432>. – Название с экрана. – Дата публикации: 19.08.2021. – Дата просмотра: 18.03.2023; Постановление № 3 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yeltsincenter.ru/legislation/postanovlenie-gkchp-3>.

Того ж дня з'явилися газети з офіційними документами ДКНС²⁵.

Тим часом ситуація в Москві остаточно вийшла з-під контролю змовників. У центрі міста зводили барикади. Громадяни, котрі стали на захист «Білого дому», готувалися до спроби його захоплення силовиками. На штурм учасники ДКНС так і не зважилися, проте у результаті сутичок із військовими у ніч на 21 серпня загинули цивільні²⁶. Після цього путч пішов на спад.

«Перед ДКНС чітко замаєчила небезпека кровопролиття, ось цього Комітет жодним чином не хотів допустити. [...] 18 серпня ми домовилися, що в жодному разі не підемо на кровопролиття, і якщо з'явиться така небезпека, то зупинимо свій виступ. І ось такий момент настав!», –

пізніше пояснював логіку змовників В. Крючков.

Наступного дня голова КДБ СРСР мав виступити перед російськими депутатами з роз'ясненнями щодо політики Державного комітету з надзвичайного стану. Однак до парламен-

²⁵ Заява Радянського керівництва [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 20 серпня. – № 160. – С. 3, 6, 7. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; Постанова № 1 Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР // Там само; Постанова № 2 Державного комітету по надзвичайному стану в СРСР // Там само.

²⁶ Белый дом ждет красных [Електронний ресурс] // Общая газета. – 1991. – 20 августа. – С. 4. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-20-avgusta-1991-goda>; *Ельцин Б.* Указ. соч. – С. 114–115, 120; *Саттер Д.* Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу [Електронний ресурс]. – К.: Дух і літера, 2017. – 528 с. – С. 57–77. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016557>; Стали известны имена погибших в столкновениях в Москве [Електронний ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 21 августа. – Режим доступу: <https://www.interfax.ru/30years/783789>

ту він так і не приїхав²⁷. Власне, сенсу у цьому вже не було. Ввечері путчисти визнали свою поразку²⁸.

В. Крючкова заарештували першим, пізно вночі 22 серпня 1991 р. Згодом затримали інших учасників змови. Кримінальні справи також порушили стосовно низки керівників КДБ СРСР, які підтримали спробу державного перевороту²⁹.

У ці три дні УРСР жила відносно спокійно, хоча загальне напруження відчувалося³⁰. Представники ДКНС чинили тиск

²⁷ *Бакатин В.* Указ. соч.; *Владимир Крючков о визите в Министерство обороны [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса».* – 1991. – 21 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/783790#comment783811>; *Голушко М.* Указ. соч. – С. 419; *Ельцин Б.* Указ. соч. – С. 30; *Крючков В.* Указ. соч.; *Шебаршин Л.* Указ. соч.

²⁸ *Горбачев вылетел из Крыма в Москву [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса».* – 1991. – 21 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/783801>; *Горбачев прибыл в Москву [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса».* – 1991. – 22 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/783951>

²⁹ *Бакатин В.* Указ. соч.; *Голушко М.* Указ. соч. – С. 425–426, 550–551; *Коробов П.* Государственный недоворот [Электронный ресурс] // *Коммерсантъ Власть.* – № 33. – 2001. – 21 августа. – С. 9. – Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/279018>; *Крючков В.* Указ. соч.; *Операция по захвату путчистов [Электронный ресурс] // Российская газета.* – 1991. – 23 августа. – № 174–175. – С. 1. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-23-avgusta-1991-goda>; *Порушено кримінальну справу [Електронний ресурс] // Голос України.* – 1991. – 23 серпня. – № 163. – С. 1. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; *Шмараева Е.* Не судимы будете. Как проходил и чем закончился процесс по делу ГКЧП [Электронный ресурс] // *Медиазона.* – 2016. – 19 августа. – Режим доступа: <https://zona.media/article/2016/19/08/1991>

³⁰ *Soviet Coup 1991: Day Two – ABC News (full broadcast) – August 20 [Электронный ресурс] / Shatner Method // YouTube.* – Режим доступа: <https://youtu.be/fdKuo9ZqVZw?t=287>. – Назва з екрану. – Дата публікації: 09.12.2018. – Дата перегляду: 18.03.2023; *До ситуації у Республіці [Електронний ресурс] // Голос України.* – 1991. – 22 серпня. – № 162. – С. 4. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08

на офіційний Київ, вимагаючи лояльності Верховної Ради і Ради міністрів УРСР. У свою чергу, національно-демократичні сили готувалися до супротиву³¹.

У Комітеті державної безпеки УРСР свою обізнаність щодо планів «гекачепістів» заперечували. Микола Голушко дотримувався версії, що дії московського керівництва стали для нього абсолютною несподіванкою. Голова республіканської спецслужби лавірував та намагався прорахувати кілька кроків наперед. Так, після появи в пресі офіційних документів Державного комітету з надзвичайного стану в КДБ УРСР швидко підготували аналітичну довідку щодо їх правової оцінки. Проаналізувавши оприлюднені матеріали, автор документу, начальник слідчого відділу Володимир Пристайко, знайшов численні суперечності із радянським законодавством. У доповідній зазначалося, що своїми діями ДКНС фактично привласнив функції вищих органів державної влади і управління в країні, чим грубо порушив Конституцію СРСР. Відтак, зазначені документи визнавалися неправомірними і не могли бути взятими до виконання.

Пізніше М. Голушко неодноразово апелював до цієї доповідної, підкреслюючи, що після провалу ДКНС вона стала важливим історичним свідченням позиції КДБ УРСР щодо спроби незаконного захоплення влади в країні³².

³¹ *Бойко О.* Вказ. праця. – С. 52–57; *Голушко М.* Указ. соч. – С. 413, 417; *Даниленко В.* Вказ. праця. – С. 220–224; Зустріч Голови Верховної Ради Української РСР Л.М. Кравчука з зарубіжними журналістами [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 24 серпня. – № 164. – С. 3. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; Мітинг у Києві [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 23 серпня. – № 163. – С. 3. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; Стабілізувати політичну ситуацію. Позачергова сесія Верховної Ради України [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 27 серпня. – № 165. – С. 2–6. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08

³² *Голушко М.* Указ. соч. – С. 405–422, 449, 515–522; Політичні протести й інакодумство в Україні... – С. 627–630.

Події 19–21 серпня засвідчили, що Державний комітет із надзвичайного стану не користувався підтримкою переважної більшості населення. Суспільство прагнуло до змін, а не повернення назад у минуле. «Гекачепісти» цього не зрозуміли, сподіваючись, що країна знову повірить у популістські гасла, а якщо не повірить, то її змусять під дулами танків. Все це мало надто архаїчний вигляд, тому із самого початку змовники програли – ідеологічно та інформаційно.

Відомий український науковець, експерт у сфері інформаційної політики й комунікаційних технологій Георгій Почепцов зазначив парадоксальну ситуацію – оголосивши про зміну влади, путчисти демонстрували явне небажання спілкуватися з суспільством. «Окрім «Лебединого озера» та офіційних документів, на екрані нічого не було. І це в країні, що інтенсивною пропагандою закривала не лише робоче місце людини, а й не залишала її у спокою навіть удома», – підкреслив вчений³³.

«Мені здається, літні гекачепісти просто не могли собі уявити весь об'єм і глибину цієї нової для них інформаційної реальності. Перед ними була зовсім інша країна. Замість по-партійному тихого та непомітного путчу раптом вийшов абсолютно публічний поєдинок. До обстановки повної публічності гекачепісти були не готові. Насамперед морально», –

таку оцінку поведінки заколотників пізніше озвучив Б. Єльцин³⁴.

Прорахунки в інформаційній сфері визнавали й самі змовники. Розмірковуючи над причинами провалу, В. Крючков, зокрема, зазначав: «Слабо використовувалися засоби масової інформації, хоча ДКНС мали змогу отримати підтримку значної їх частини для виступу у потрібному напрямку. Для цього треба було заздалегідь залучити до виступів у засобах масової інформації – в газетах, журналах, на телебаченні та по радіо – політологів, економістів, журналістів, митців, представників

³³ Почепцов Г. Вказ. праця.

³⁴ Ельцин Б. Указ. соч. – С. 79.

робітничого класу, селянства для показу важкого становища у країні та зрадницької політики її керівників»³⁵.

У фільмі «Август 91-го. Версії», що продемонстрували у 2011 р., Дмитро Язов також нарікав, що треба було виступати, говорити перед народом, використовувати телебачення, але замість пояснень увімкнули балет. При цьому Д. Язов зазначав, що ані він, ані В. Крючков не стали цього робити, щоб начебто уникнути звинувачень у прагненні до влади, а партійні діячі, на його думку, взяли на себе таку відповідальність злякалися³⁶.

Але мовчали не лише партпрацівники, але й радянські спецслужби. «Відкрите і демократичне» керівництво секретного відомства будь-яких контактів із журналістами у цей час уникало.

У ЗМІ вийшли рутинні повідомлення про діяльність органів державної безпеки – про боротьбу з економічними злочинами, корупцією, контрабандою, розкраданням, про викриття високопосадовців різних рівнів, що були причетні до незаконних обгородок. Водночас жодних офіційних коментарів стосовно ДКНС з Луб'янки не надходило³⁷.

Є. Альбац пригадувала:

«[...] Телефоную до Центру громадських зв'язків КДБ СРСР: треба ж з'ясувати, що вони там собі думають? Від перебудовної ввічливості не залишилося й сліду: розмовляють зухвало, по-хамськи. Інтерв'ю? Напишіть запитання, опустіть до скриньки приймальні КДБ, ми їх розглянемо. У тоні – насмішка»³⁸.

Відсутність комунікації з громадськістю зауважував і співробітник ЦГЗ КДБ СРСР Ігор Прелін, який після звістки про спробу державного перевороту перервав відпустку та термі-

³⁵ Крючков В. Указ. соч.

³⁶ Черваков М., Джарпаридзе М. Указ. соч. – Режим доступу: <https://youtu.be/rKqCP4Roo20?t=1148>

³⁷ Время. Эфир 20 августа 1991... – Режим доступу: <https://youtu.be/pgVeobu1auw?t=1637>

³⁸ Альбац Е. Указ. соч.

ново повернувся до Москви. «Відразу зателефонував в ЦГЗ і дізнався, що будівля КДБ фактично заблокована, контакти з пресою ускладнені, та ніхто й не збирався з нею спілкуватися, хоча інформація надходила», – описував ситуацію розвідник.

Порадившись з колегами, він вирішив не з'являтися на роботі, а натомість знаходитися у місті і вільно спілкуватися з пресою, отримуючи необхідну інформацію по телефону. І. Прелін згадував, що 20 серпня дав перше інтерв'ю французькому телебаченню, котре начебто показали у багатьох європейських країнах. Після цього до нього додому почали приїздити іноземні журналісти, яким він коментував ситуацію, спираючись на інформацію з пресцентру³⁹.

Путч у СРСР став топновиною провідних іноземних ЗМІ. У випусках теленовін і газетних статтях фігурувала інформація про пряму причетність радянських спецслужб та особисто В. Крючкова до спроби державного перевороту. Американське телебачення транслювало сюжети про закриття чекістами радіостанції «Эхо Москвы», повідомлення щодо їхніх намірів арештувати лідера опозиції Б. Єльцина. Голову КДБ закордонні журналісти описували, як одну з ключових фігур ДКНС⁴⁰.

³⁹ Тайное становится явным... – С. 47.

⁴⁰ *Dobbs M.* Close aides oust Gorbachev [Електронний ресурс] // Washington Post. – 1991. – 19 August. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/19/close-aides-oust-gorbachev/c6e16efc-a073-4c31-a419-6665ef3fecad/>; *Idem.* Protesters confront tanks in Moscow [Електронний ресурс] // Washington Post. – 1991. – 21 August. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/21/protesters-confront-tanks-in-moscow/38d0772c-4276-4b00-8f3f-ee5b773131d8/>; *Idem.* Coup fails [Електронний ресурс] // Washington Post. – 1991. – 22 August. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/22/coup-fails/c72bd9df-45cb-4095-ba40-bf382ca3c92e/>; *Remnick D.* 'I want to breathe the air of freedom in Moscow' [Електронний ресурс] // Washington Post. – 1991. – 23 August. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/23/i-want-to-breathe-the-air-of-freedom-in-moscow/ee30b497-9daf-4b30->

Тож попри відсутність офіційної позиції відомства, громадськості було абсолютно зрозуміло – органи держбезпеки стали знаряддям консервативних сил у боротьбі за владу.

Участь В. Крючкова у спробі державного перевороту вкрай негативно вплинула не лише на ставлення суспільства до КДБ, але й на моральний стан його співробітників. Після провалу путчу у відомстві панувала розгубленість і тривога, особовий склад був деморалізований⁴¹.

У такій атмосфері 22 серпня 1991 р. відбулася Колегія КДБ СРСР. Настрої присутніх описав в.о. голови союзного Комітету Леонід Шебаршин:

«Коллективно посипаємо голову попелом, приймаємо заяву Колегії із засудженням змови. У заяві вжито слово «замарано». Починається ідіотична суперечка – чи не краще написати «забруднено» чи «лягає пляма». Все як у Верховній Раді чи романі Кафки. Стан загального та дружнього маразму, єдина невисловлена думка: «Ну, встряли!». Так, встряли, та ще й як встряли. Безсила лайка на адресу вчорашнього шефа не вітає. Зрадив, зрадив все та всіх [...]»⁴².

b3cf-fbeb 292a95a0/; *Shales T.* One day that shook the world [Електронний ресурс] // *Washington Post*. – 1991. – 20 August. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1991/08/20/one-day-that-shook-the-world/aa13d396-4a53-45b4-9fd6-522df8eb5a67/>; *Soviet Coup 1991: Day Two* – ABC News (full broadcast) – August 20 [Електронний ресурс] / *Shatner Method* // YouTube. – Режим доступу: <https://youtu.be/fdKuo9ZqVZw?t=287>. – Назва з екрану. – Дата публікації: 09.12.2018. – Дата перегляду: 18.03.2023; *Soviet Coup 1991: Day Three* – ABC News (full broadcast) – August 21 [Електронний ресурс] / *Shatner Method* // YouTube. – Режим доступу: <https://youtu.be/7n-skrvwXa8?t=820>. – Назва з екрану. – Дата публікації: 09.12.2018. – Дата перегляду: 18.03.2023; *The Soviet Coup: Day One, August 19th 1991* [Електронний ресурс] / *Simon Marks Reporting* // YouTube. – Режим доступу: <https://youtu.be/LsF4c06txHM?t=402>. – Назва з екрану. – Дата публікації: 26.08.2011. – Дата перегляду: 18.03.2023

⁴¹ *Бакатин В.* Указ. соч.; Тайное становится явным... – С. 47–48.

⁴² *Шебаршин Л.* Указ. соч.; Заявление коллегии КГБ СССР [Електронний ресурс] // *Известия*. – 1991. – 23 августа. – № 201. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-23-avgusta-1991-goda>

Того ж дня в кабінеті і апартаментах В. Крючкова пройшли слідчі дії. Разом із представниками прокуратури на Луб'янку приїхали журналісти. Як підкреслив ведучий Владімір Молчанов, це, напевно, був другий обшук у Комітеті державної безпеки з часів арешту Лаврентія Берії. Увечері йому дозволили взяти інтерв'ю у Д. Язова та В. Крючкова щодо умов їх утримання, оцінки скоєного і бачення свого майбутнього. Так, на питання ведучого, чи шкодує про щось, ексголова КДБ СРСР відповів, що якби можна було повернути час назад, то він вчинив би зовсім інакше. Водночас В. Крючков висловив сподівання на «оптимальне» рішення, котре дозволить йому залишитися на свободі та бути корисним батьківщині.

Крім того, В. Молчанов відзняв сюжет із офіцерами спецпідрозділу «Альфа», де вони розповіли про плани щодо штурму Білого дому та своє негативне ставлення до описаних подій. Згодом ці унікальні кадри разом з іншою кінохронікою пугчу глядачі побачили в документальному фільмі «Август-91. Монтаж на тему...»⁴³.

У цей час на площі перед Комітетом держбезпеки не припинявся багатотисячний мітинг. У натовпі лунали заклики до захоплення приміщення КДБ СРСР, знищення монумента Ф. Дзержинському, на стінах писали образливі для співробітників спецслужби гасла. Союзне відомство фактично перебувало в облозі, чекісти опинилися безпорадними перед мітинговою стихією. Тож, аби продемонструвати громадськості свою «людяність» та уникнути самосуду, на прохання організаторів заходу, на будівлі КДБ були увімкнені прожектори. «[...] Не чіпайте нас. Бачите, які ми свідомі [...]», – пізніше іронічно прокоментував це Л. Шебаршин. Апогеєм же громадського невдоволення стала символічна страта КДБ – пізно

⁴³ Август-91. Монтаж на тему... До и после полуночи (1991) [Электронный ресурс] / Советское телевидение. Гостелерадиофонд // YouTube. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=qZ353DBCrtw>. – Название с экрана. – Дата публикации: 14.08.2021. – Дата просмотра: 18.03.2023.; Ростова Н. Указ. соч.; Шебаршин Л. Указ. соч.

ввечері 22 серпня «залізний Фелікс» був скинутий зі свого п'єдесталу. Натовп тріумфував.

Та попри це, протести продовжилися й наступного дня. Л. Шебаршин пригадував, що не припиняла надходити інформація про наміри громадян штурмувати Комітет, у місті опечатували райкоми КПРС та райвідділи КДБ, при цьому міліція не втручалася⁴⁴.

За цих обставин новопризначений голова КДБ СРСР Вадим Бакатін публічно закликав містян до поміркованості:

«[...] Реакція не пройшла. Винні в організації державного перевороту зазнають заслуженого покарання. Однак останніми днями народний гнів часто переноситься з купки безвідповідальних авантюристів на весь особовий склад КДБ [...] Прошу москвичів виявити витримку, не піддаватися стихії емоцій, підбурюючим та провокаційним закликам [...] Є всі можливості, щоб органи КДБ ніколи більше не стали знаряддям злочинної політики. Прошу вашої підтримки [...]»⁴⁵.

На народну підтримку сподівалися також у КДБ УРСР. 22 серпня 1991 р. там пройшло розширене засідання Колегії, на якому були присутні голова й представник Комісії Верховної Ради УРСР з питань оборони, державної безпеки Василь Дурдинець і Анатолій Поперняк⁴⁶.

У відомстві переконували – у дні путчу республіканські органи держбезпеки діяли відповідно до Конституції СРСР і УРСР, настанов Президії та Голови Верховної Ради. Наголошувалося, що чекісти республіки не виконували рішень ДКНС СРСР та докладали зусиль для попередження можливих антигромадських проявів, що могли дати привід для вве-

⁴⁴ Как КГБ развалил СССР?...; Демонтирован памятник Дзержинскому в Москве [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 23 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/784050>; *Тригин Е.* Указ. соч.; *Шебаршин Л.* Указ. соч.

⁴⁵ *Бакатин В.* Указ. соч.

⁴⁶ *Голушко М.* Указ. соч. – С. 457; Політичні протести й інакодумство в Україні... – С. 630.

дення надзвичайного стану на території республіки, створення загрози її суверенітету.

«Колегія одностайно засудила авантюристів, які спробували вчинити державний переворот та рішуче відмежувалася від дій колишнього керівника КДБ СРСР, котрий намагався втягнути органи держбезпеки в антиконституційну діяльність», – підкреслювали у Комітеті.

Враховуючи суспільні настрої, керівникам КДБ УРСР і обласних управлінь спільно з Центром громадських зв'язків належало покращити комунікацію з суспільством та ширше пропагувати «повний збіг між діяльністю органів держбезпеки та інтересами народу». Члени Колегії мали якнайшвидше виступити у ЗМІ з політичною оцінкою путчу та озвучити позицію республіканських чекістів⁴⁷.

Оцінка дій ДКНС була викладена у доповідній записці до Верховної Ради від 23 серпня 1991 р.⁴⁸ та Зверненні співробітників КДБ УРСР до українського народу⁴⁹.

У своїй книзі М. Голушко згадував, що тоді ж вийшло звернення 35 офіцерів центрального апарату КДБ УРСР до народних депутатів. У заяві, зокрема, йшлося про небажання чекістів бути «озброєним загоном» будь-якої партії, рішучу підтримку курсу на розвиток демократії, утвердження державності України та про необхідність радикального реформування органів держбезпеки. Представники спецслужби засвідчували підтримку підзвітності й підконтрольності спецслужб вищим органам влади республіки та зацікавленість у швид-

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 466, арк. 60–65; *Голушко М.* Указ. соч. – С. 459; Політичні протести й інакодумство в Україні... – С. 631–633.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1297, арк. 148–149.

⁴⁹ Служити Україні. Звернення військовослужбовців, робітників і службовців Комітету державної безпеки України до українського народу [текст звернення та інтерв'ю першого заступника КДБ України М.М. Шами; Електронний ресурс] // *Голос України*. – 1991. – 5 вересня. – № 172. – С. 6. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-09

кому ухваленні закону про КДБ УРСР. Окремо у відозві акцентувалося, що у Комітеті не відкидають критику і зацікавлені в об'єктивній оцінці дій органів державної безпеки у період путчу без огульних звинувачень⁵⁰.

26 серпня 1991 р. М. Голушко разом із міністром внутрішніх справ Андрієм Васишиним та генпрокурором республіки Михайлом Потебеньком провели спільну прес-конференцію, присвячену аналізу дій путчистів.

Виступаючи у ці дні перед журналістами, голова КДБ УРСР спростував причетність республіканських органів до спроби державного перевороту і незаконної ізоляції М. Горбачова у Криму. Колишнього шефа він називав злочинцем та запевняв, що В. Крючков свої дії ні на передодні путчу, ні під час його здійснення із ним не узгоджував.

«Особливо підкреслюю, що ми не можемо бути об'єктом цькування і шельмування лише тому, що союзне керівництво КДБ скомпроментувало себе участю у змові», – акцентував голова КДБ УРСР.

Проте, як слушно зауважив один із кореспондентів, тут стояло питання не лояльності, а професіоналізму. Адже М. Голушко стверджував, що дізнався про путч від Голови Верховної Ради, у той час, коли навіть нефахівці відчували наближення похмурих подій⁵¹.

Тож саме з питань покращення внутрішньої комунікації розпочав інтерв'ю «Голосу України» заступник голови КДБ УРСР Микола Шама. Він відзначив, що серпневі події дали привід для таких суто професійних висновків, як необхідність кардинального поліпшення аналітичної роботи, а також

⁵⁰ Голушко М. Указ. соч. – С. 459–460; Чекисты взывают к справедливости [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 18 сентября. – № 223. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/denza-dnem-18-sentyabrya-1991-goda>

⁵¹ Голушко М. Указ. соч. – С. 426–428; Органи України – Україні [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 31 серпня. – № 169. – С. 4. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08

вдосконалення системи проходження інформації в органах держбезпеки. М. Шама підкреслив, що відомчий монополізм у питаннях забезпечення національної безпеки має бути ліквідований. Серед ініціативних кроків КДБ УРСР у цьому напрямку він перерахував пропозиції щодо передачі архівів, переведення служби охорони під керівництво Верховної Ради України, створення незалежного відомства урядового зв'язку та шифрування, розробку проекту концепції національної безпеки республіки та структур нової спецслужби.

Вчинок Владіміра Крючкова М. Шама назвав зрадою не лише батьківщини, але й «тисяч вірних Конституції, закону й народу співробітників державної безпеки»⁵².

Однак подібні коментарі керівництва спецслужби викликали у суспільстві великі сумніви. При цьому скептиків вистачало і серед самих чекістів. Так, 29 серпня 1991 р. у «Голосі України» вийшла стаття «Честь маєте, панове, офіцери!», де прозвучала теза з неопублікованого звернення оперуповноваженого УКДБ по Львівській області І. Паращак до депутатів Верховної Ради України. Офіцер, зокрема, наголошував, що очільники республіканського відомства не могли не знати про підготовку та здійснення путчу. «Вже вкотре за свою історію багатотисячний колектив співробітників державної безпеки республіки став безправним заложником брудних політичних інтриг номенклатурно-партійної верхівки КПРС, КПУ, КДБ Союзу та УРСР. Як довго ще всім нам нести ганьбу свого і компартійного керівництва?», – обурювався І. Паращак⁵³.

Така ж риторика була присутня також у зверненнях обласних управлінь.

«Участь в антиконституційному заколоті колишнього голови КДБ СРСР запламувала честь усіх співробітників держбезпеки, дала привід сумнівів у їхній законслухняності, сприяла під-

⁵² Служити Україні...

⁵³ Честь маєте, панове офіцери! // Голос України. – 1991. – 29 серпня. – № 167. – С. 4, 10.

риву авторитету органів КДБ і довіри до них у народі. Ми тяжко переживаємо цей ганебний факт.», – нарікали співробітники УКДБ УРСР по Полтавській області⁵⁴.

Окремі представники республіканської спецслужби і взагалі заявляли, що попереджали республіканське керівництво щодо такого сценарію. Так, на прес-конференції Народної Ради і Руху на той час полковник держбезпеки Олександр Скіпальський розповів про заздалегідь надісланий ним до Верховної Ради документ з інформацією про можливу підготовку до державного перевороту. За це його, начебто, збиралися звільнити з органів КДБ за політичними мотивами. О. Скіпальський наголошував, що небезпека з боку цих ворожих структур ще існує та закликав демократичні сили вжити щодо них рішучих заходів⁵⁵.

У ЗМІ також почали з'являтися колективні заяви співробітників територіальних органів інших республік і окремих представників Комітету з критикою дій їх безпосереднього керівництва та очільників союзного відомства. Рядові чекісти наполягали на відставці членів Колегії КДБ СРСР і проведенні щодо них ретельного парламентського розслідування, а також вимагали провести перевірку діяльності начальників центрального апарату у дні путчу. Подекуди це мало вигляд «внутрішніх розбірок», що розтягувалися на місяці⁵⁶.

Встановленням причетності радянських спецслужб до подій 19–21 серпня 1991 р. займалося відразу кілька різних комісій.

26 серпня 1991 р. було створено Тимчасову комісію Президії Верховної Ради України для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом. До компетенції цієї парла-

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, арк. 206–207.

⁵⁵ Дні тривоги нашої // Голос України. – 1991. – 24 серпня. – № 164. – С. 11.

⁵⁶ Документ № 471 // Голос України. – 1991. – 21 листопада. – № 225. – С. 10–11; *Стригин Е.* Указ. соч.

ментської групи входив, у тому числі, збір інформації щодо КДБ УРСР⁵⁷.

З 28 серпня 1991 р. розпочала роботу Державна комісія з розслідування діяльності органів КДБ в період 19–21 серпня 1991 р. Ця комісія займалася не лише з'ясуванням ролі й місця радянських спецслужб у спробі державного перевороту, але й розробкою рекомендацій для їх подальшого реформування⁵⁸.

У контакті з нею працювала ініційована 23 серпня 1991 р. на нараді керівного складу КДБ СРСР власна відомча комісія щодо визначення правомірності дій керівництва спецслужби під час заколоту. Крім того, у центрі й на місцях розпочалися внутрішні службові перевірки діяльності посадових осіб органів держбезпеки у дні путчу⁵⁹.

Незабаром почали з'являтися перші результати перевірок. Так, 18 вересня 1991 р. «Российская газета» надрукувала статтю під назвою «КДБ СРСР має припинити існування», де

⁵⁷ Постанова Президії Верховної Ради України від 26.08.1991 р. № 1439-ХІІ «Про створення Тимчасової комісії Президії Верховної Ради України для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом 19–21 серпня 1991 р.» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 40. – Ст. 536; Постанова Президії Верховної Ради України Про положення про Тимчасову комісію Президії Верховної Ради України для перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку з державним переворотом // Голос України. – 1991. – 31 серпня. – № 169. – С. 1–2.

⁵⁸ *Голушко М.* Указ. соч. – С. 551–553, 561; *Сергей Степашин* о роли Крючкова в государственном перевороте [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 9 сентября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/785897>; *Стригин Е.* Указ. соч.; Будет разработана новая концепция деятельности КГБ [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 29 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/784922>; *Шебаршин Л.* Указ. соч.

⁵⁹ *Бакатин В.* Указ. соч.; ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, арк. 202–205; *Жорин Ф.* Указ. соч.; *Стригин Е.* Указ. соч.; *Шебаршин Л.* Указ. соч.

йшлося про попередні висновки Державної комісії з розслідування діяльності органів держбезпеки. За понад місяць до офіційного завершення роботи, депутати вийшли з пропозицією щодо необхідності розпуску союзного Комітету та створення на його базі повноцінного КДБ Росії. Відповідні матеріали були направлені до Державної Ради. При цьому парламентарі наголошували: «[...] Це зовсім не означає, що десятки тисяч порядних, чесно виконуючих свій громадянський та службовий обов'язок співробітників» будуть звільнені. Для професіоналів, за словами депутатів, робота повинна знайтися⁶⁰. Втім, наприкінці місяця комісія повідомила, що про ліквідацію КДБ СРСР все ж не йдеться, питання дня – радикальне реформування та дезінтеграція секретного відомства⁶¹.

18 вересня свої висновки щодо КДБ УРСР представила Тимчасова комісія ВРУ. Депутати заявили, що Комітет держбезпеки і його підрозділи на місцях використовувалися як одна з найголовніших структур ДКНС та опора путчистів для захоплення влади. Особливо підкреслювалося, що КДБ УРСР у період 19–21 серпня не лише не виконав своїх функцій по забезпеченню державної безпеки України, але й займався побічною підтримкою змовників⁶². Тож Комісія запропонувала висловити недовіру колегії КДБ, а також усунути з посади голову спецслужби⁶³.

⁶⁰ КГБ СССР должен прекратить существование [Электронный ресурс] // Российская газета. – 1991. – 18 сентября. – № 194. – С. 1. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-18-sentyabrya-1991-goda>

⁶¹ КГБ СССР пока будет [Электронный ресурс] // Московские новости. – 1991. – 29 сентября. – № 39. – С. 7. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-29-sentyabrya-1991-goda>

⁶² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1297, арк. 250–252.

⁶³ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 29 жовтня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4627.html>

Відомча комісія КДБ СРСР завершила роботу 25 вересня 1991 р. У звіті зазначалося, що учасники змови на різних її етапах відводили органам держбезпеки вирішальну роль у підготовці і реалізації перевороту – від усунення від влади М. Горбачова до розробки планів штурму будівлі парламенту РРФСР.

«Здійснюючи загальне керівництво заходами, Крючков В.О. активно використовував у цих цілях наблизених до себе осіб з числа керівництва КДБ СРСР, котрими за його вказівками організовувалося задіяння окремих сил та засобів підрозділів Центрального апарату та військ КДБ СРСР на конкретних ділянках та напрямках», –

йшлося у документі.

Водночас у відомстві наголошували, що, попри підтримку путчистів деякими начальниками союзного Комітету переважна більшість рядових співробітників, керівників нижчої та середньої ланки центрального управління і військ КДБ СРСР змовників не підтримала та фактично блокувала реалізацію їх замислів. Результати відомчого розслідування були направлені до Державної комісії та Генеральному прокурору РРФСР⁶⁴.

25 жовтня 1991 р. Державна комісія з розслідування діяльності органів держбезпеки передала М.С. Горбачову фінальні матеріали перевірки. Було підготовано кілька документів – висновок щодо ролі КДБ СРСР в антиконституційному перево-

⁶⁴ *Бакатин В.* Указ. соч.; В КГБ завершилось служебное расследование [Электронный ресурс] // Независимая газета. – 1991. – 16 октября. – № 127. – С. 6. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-16-oktyabrya-1991-goda/>; *Голушко М.* Указ. соч. – С. 562–564; Заключение по материалам расследования...; Зарубежная пресса в этот день [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 26 октября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/794025#comment794103>; *Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917–1991.* Справочник [Электронный ресурс] / под ред. акад. *А.Н. Яковлева*; авторы-сост.: *А.И. Кокурин, Н.В. Петров.* – М.: МФД, 2003. – 768 с. – С. 178. – Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/5-85646-109-6/5-85646-109-6.pdf>

роті із зазначенням конкретних підрозділів і керівників, причетних до заколоту, пропозиції щодо реорганізації секретного відомства та рекомендації з правового забезпечення діяльності спецслужб. При цьому депутати підтвердили, що основна маса співробітників секретного відомства путч не підтримала. Головним же підсумком розслідування стало рішення щодо негайної ліквідації КДБ СРСР і корінної перебудови його структур. Усі зібрані під час перевірки документи голова комісії обіцяв згодом оприлюднити у ЗМІ⁶⁵.

Після серпневих подій ставлення громадськості до КДБ різко погіршилося, суспільство не довіряло органам держбезпеки і відкидало можливість їхньої участі у державному будівництві як спадкоємців тоталітарного режиму. Так, за даними опитування, проведеного у вересні 1991 р. Всесоюзним центром вивчення громадської думки, 39% респондентів вважали, що КДБ не заслуговує на довіру, 28% – не цілком довіряли радянським спецслужбам, 25% – не змогли відповісти і лише 8% з вибірки заявили про повну довіру відомству. При цьому найбільшою довірою органи держбезпеки користуються у Середній Азії – 13% проти 8% у середньому по країні, а найменшою – в Україні, де чекістам довіряло удесятеро менше порівняно з Середньою Азією та у 4 рази менше, ніж у середньому по країні⁶⁶.

⁶⁵ Голушко М. Указ. соч. – С. 430, 551–553; Зачем комиссия, создатель? [Электронный ресурс] // Российская газета. – 1991. – 31 октября. – № 227–228. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-31-oktyabrya-1991-goda>; Сергей Степашин в интервью «Интерфаксу»: инициатором ГКЧП было руководство КГБ [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 29 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/785418>; Стригин Е. Указ. соч.

⁶⁶ Большинство не доверяет КГБ – опрос [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 12 октября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/791977>; Сергей Степашин в интервью «Интерфаксу»...

Тому відразу після арешту В. Крюčkова радянські спецслужби розпочали інформаційну кампанію з реабілітації свого іміджу. Ще до закінчення перевірок Центр громадських зв'язків КДБ СРСР передав журналістам добірку розсекречених матеріалів під назвою «Документи – свідки пугчу», що були покликані «вивести на чисту воду» колишнього шефа⁶⁷.

Комітет наполегливо почав просувати тези щодо: виключної відповідальності за події 19–21 серпня Володимира Крюčkова та вузького кола високопосадовців КДБ СРСР; непричетності більшості співробітників відомства до злочинних намірів ексголови спецслужби; про бажання і готовність особового складу стояти на захисті інтересів суверенних республік, а також щодо необхідності збереження інституційного потенціалу радянських спецслужб.

Прикметно, що такі посили з'являлися і в опозиційній пресі. Так, газета «Московские новости» опублікувала статтю, присвячену архівам соціологічної служби КДБ СРСР. У публікації, зокрема зазначалося, що незадовго до описаних подій начальник соціологічної лабораторії союзного Комітету Валерій Комков, спираючись на результати своїх досліджень, начебто попереджав В. Крюčkова, що абсолютна більшість оперативного складу не стане виконувати накази, аналогічні тим, що були віддані 18–21 серпня 1991 р.⁶⁸

У республіканській пресі у цей час виходили новини, присвячені департизації й реорганізації КДБ, специфіці роботи спецслужби, боротьбі з контрабандою, наркобізнесом, корупцією та службовими зловживаннями.

⁶⁷ Доброе утро – вам шифровка из ГКЧП [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 11 сентября. – № 217. – С. 6. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-11-sentyabrya-1991-goda>

⁶⁸ Теперь их знают не только в лицо [Электронный ресурс] // Московские новости. – 1991. – 3 ноября. – № 44. – С. 15. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-3-noyabrya-1991-goda>

Підвищеному інтересу суспільства до органів держбезпеки сприяла й активна інформаційно-пропагандистська діяльність останнього голови КДБ СРСР В. Бакатіна.

Він не раз підкреслював, що однією з головних опор, на яких тримався старий КДБ, була слабка поінформованість громадян про його роботу.

«[...] Все, що стосувалося Комітету, було таємницею за сімома печатками, і це приховувало і злочинні дії, і часом так само злочинну бездіяльність[...] Звичайно, далеко не всі сторони діяльності спецслужб можуть бути оприлюдненими, але громадяни - платники податків мають право знати, на що витрачаються бюджетні кошти», –

наголошував керівник відомства.

Риторика, звісно, не нова: про максимальну відкритість, «небувале» розширення гласності і демократизацію в діяльності органів державної безпеки говорили протягом усього періоду перебудови й особливо за каденції В. Крючкова. Але В. Бакатін, схоже, вирішив перевершити попередників. Він охоче зустрічався з журналістами, представниками творчої інтелігенції та духовенства, науковцями, депутатами, громадськими діячами, колишніми політв'язнями, іноземними посадовцями. Так, резонансною стала зустріч В. Бакатіна з відомим дисидентом Володимиром Буковським. Значний суспільний інтерес викликав також візит до КДБ СРСР держсекретаря США Джеймса Бейкера⁶⁹.

⁶⁹ Бакатин В. Указ. соч.; Голушко М. Указ. соч. – С. 568; Госсекретарь США встречается с шефом КГБ [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 13 сентября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/787259>; Госсекретарь США Джеймс Бейкер наконец-то на Лубянке [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 14 сентября. – № 220. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-14-sentyabrya-1991-goda>; Калугин О. Вид с Лубянки [Электронный ресурс]. – М.: ПИК, 1990. – 112 с. – С. 11–31. – Режим доступа: https://imwerden.de/pdf/kalugin_vid_s_lubyanki_1990_text.pdf; Крючков В. Указ. соч.; Тайное становится явным... – С. 45; Стригин Е. Указ. соч.; Разговор известного диссидента

21 жовтня 1991 р. В. Бакатін підписав наказ, який зобов'язував регулярно інформувати громадськість про діяльність органів держбезпеки. У випадках, коли відомості мали гриф секретності, але їхня публікація була виправданою і доцільною, належало в установленому порядку такі матеріали розсекречувати. Крім того, наказ приписував надавати вичерпну допомогу органам влади та управління, громадським організаціям і громадянам у використанні архівних матеріалів органів держбезпеки для з'ясування істинних обставин минулого та відновлення доброго імені репресованих⁷⁰.

У контексті відкриття «архівів Луб'янки» також акцентувалося питання розсекречення даних про таємних агентів та інформаторів. Позиція В. Бакатіна із цього приводу була категоричною – він заявляв, що згоден передати справи щодо репресій і боротьби з дисидентством, але рішуче заперечував, аж до відставки, проти розкриття агентурних даних⁷¹.

Водночас після того, як за його вказівкою відомчі архіви відкрили для роботи комісії з перевірки діяльності КДБ у дні путчу, у ЗМІ все ж просочувалася інформація про негласну

с председателем КГБ в присутствии миллионов свидетелей [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 10 сентября. – № 216. – С. 3. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-zadnem-10-sentyabrya-1991-goda>; *Шебаршин Л.* Указ. соч.

⁷⁰ *Бакатин В.* Указ. соч.; Органы безопасности будут отчитываться перед народом [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 13 ноября. – № 270. – С. 6. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-zadnem-13-noyabrya-1991-goda>.

⁷¹ Горбачев: из собрания сочинений о реформировании КГБ [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 29 августа. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/785424#comment785425>; Дайджест прессы на тему КГБ. 1991 [Электронный ресурс]. – Мюнхен: Радио Свобода, 1991. – С. 80–81. – Режим доступа: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1991_ocr.pdf

співпрацю з органами держбезпеки політиків, діячів культури, вищих ієрархів Російської православної церкви⁷².

Тоді ж у відкритий доступ потрапили й секретні документи Комітету державної безпеки та його регіональних органів⁷³. Так, М. Голушко згадував, що було оприлюднено секретну аналітичну записку щодо суспільно-політичної обстановки в республіці, надіслану ним першому секретарю ЦК КПУ Станіславу Гуренку. Статтю опублікували в одній із львівських газет під заголовком «Гауляйтер Голушко доповідає своєму партайгеносе Гуренку»⁷⁴.

«[...] У пресі з'явилися доповіді органів держбезпеки керівництву країни та окремих республік із різних питань. Було оприлюднено відомості, отримані в результаті розвідувальних та контррозвідувальних операцій. Під удар поставлені цінні джерела, люди, які допомагали країні. Практика безпрецедентна!», –

обурюювався з цього приводу В. Крючков⁷⁵.

Великий суспільний розголос спричинила також публікація німецьким тижневиком «Der Spiegel» стенограми допитів путчистів – Д. Язова, В. Крючкова та В. Павлова. Невдовзі газета «The Guardian» опублікувала статтю про торгівлю секретними документами колишніми і діючими співробітниками Комітету⁷⁶.

⁷² Евгений Савостьянов: «решил архивы управления не открывать» [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 28 ноября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/799630#comment799633>

⁷³ От Горбачева до Яковлева – все голосовали «за» [Электронный ресурс] // Независимая газета. – 1991. – 23 ноября. – № 149. – С. 3. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-23-noyabrya-1991-goda>

⁷⁴ Голушко М. Указ. соч. – С. 451.

⁷⁵ Стригин Е. Указ. соч.; Крючков В. Указ. соч.

⁷⁶ ЧП в деле ГКЧП [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 10 октября. – № 242. – С. 7. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-10-oktyabrya-1991-goda>; Очима зарубіжних колер [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 25 грудня. – № 247. – С. 8. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-12

Прес-служба КДБ СРСР 1 листопада випустила спростування щодо інформації «The Guardian». У заяві Центру громадських зв'язків зазначалося, що подібні документальні матеріали зазвичай надаються громадськості на безоплатній основі і лише з санкції керівництва, попередньо підлягаючи розсекреченню. У відомстві також наголошували, що торгівля секретними матеріалами – злочин і жодного подібного випадку у КДБ зареєстровано не було⁷⁷.

Цікаво, що сам голова союзної спецслужби у подібних витоках даних публічно звинуватив підлеглих.

«Я бачу, що КДБ – дірява система, інформація у ній не тримається. Багато журналістів, які пишуть про КДБ, просто користуються інформацією, що називається з перших рук. І мають свої джерела, агентуру всередині КДБ», –

заявив В. Бакатін в інтерв'ю «Комсомольской правде».

Слід підкреслити, що про очолюване ним відомство Вадим Бакатін взагалі висловлювався жорстко та зневажливо. Він, зокрема, зауважував неефективність, технічну та методичну відсталість Комітету, нераціональне використання кадрів.

Активна публічна діяльність останнього керівника Комітету держбезпеки викликала роздратування у його підлеглих. Навіть головний відомчий «піарник» І. Прелін нарікав на надмірну медійність В. Бакатіна. У жовтні 1991 р. «Российская газета» опублікувала анонімний лист співробітників центрального апарату КДБ СРСР, які невтішно відгукувалися про свого шефа, описуючи його як чванливу та шалено закохану в масмедіа людину⁷⁸.

Проте найбільш скандальним вчинком голови КДБ стала передача американському послу Роберту Страусу технології прослуховування будівлі посольства США у Москві. Через цю

⁷⁷ Тайное становится явным... – С. 153–154.

⁷⁸ Тайное становится явным... – С. 47–48; Шебаршин Л. Указ. соч.; Стригин Е. Указ. соч.; Бакатин В. Указ. соч.; Голушко М. Указ. соч. – С. 571; Стригин Е. Указ. соч.

історію в Радянському Союзі зчинився великий галас, В. Бака-тіна називали зрадником⁷⁹.

Тим часом КДБ СРСР доживав свої останні місяці. Одно-часно з розслідуванням причетності радянських спецслужб до путчу розпочався демонтаж союзно-республіканської системи забезпечення державної безпеки та розбудова національних спецслужб. Так, уже 20 вересня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про ліквідацію КДБ УРСР та створення за-мість нього Служби національної безпеки України (*далі – СНБУ*)⁸⁰.

⁷⁹ Вадима Бакатина вряд ли будут судить [Електронний ресурс] // Независимая газета. – 1991. – 28 декабря. – № 170. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-28-dekabrya-1991-goda>; Вадим Бакатин о передаче американцам схемы подслушивающих устройств в посольстве в Москве [Електронний ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 5 декабря. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/797903#comment800372>; *Бакатин В.* Указ. соч.; *Голушко М.* Указ. соч. – С. 582–584.; Еще раз о подслушивающих устройствах в посольстве США [Електронний ресурс] // Известия. – 1991. – 19 декабря. – № 301. – С. 7. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-19-dekabrya-1991-goda>; *Крючков В.* Указ. соч.; Откуда растут уши? [Електронний ресурс] // Московские новости. – 1991. – 29 декабря. – № 52. – С. 15. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-29-dekabrya-1991-goda>; Сенсация с подслушивающими устройствами в посольстве США [Електронний ресурс] // Известия. – 1991. – 17 декабря. – № 299. – С. 8. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-17-dekabrya-1991-goda>; *Стригин Е.* Указ. соч.; Помощник председателя КГБ РСФСР о просьбе США передать им схемы «жучков» в посольстве в Москве [Електронний ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 5 декабря. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/797903#comment800373>; Тайное становится явным... – С. 48.

⁸⁰ *Голушко М.* Указ. соч. – С. 456–475; Інформаційне повідомлення [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 31 серпня. – № 169. – С. 2. – Режим доступа: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; Постанова Верховної Ради України Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту [Електронний ресурс] // Голос України. –

Нове відомство громадськості презентували 25 вересня 1991 р. Під час зустрічі з журналістами М. Голушко, як тимчасово виконуючий обов'язки керівника республіканської спецслужби, Василь Дурдинець і народний депутат Юрій Костенко розповіли про принципи відмінності між КДБ УРСР і СНБУ, її структуру та завдання, напрямки роботи, бюджет, оновлену кадрову політику⁸¹. При цьому В. Дурдинець підкреслював, що на особовий склад колишнього КДБ чекає переатестація, щоб парламент і громадяни були впевнені – співробітники національної спецслужби надійно стоятимуть на захисті незалежності, конституційного ладу та територіальної цілісності республіки⁸². 14 листопада 1991 р. керівному складу відомства був офіційно представлений новий очільник – Євген Марчук⁸³.

1991. – 28 серпня. – № 166. – С. 2. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-08; Постанова Верховної Ради України «Про створення Служби національної безпеки України» від 20.09.1991 р. № 1581-XII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 689. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1581-12#Text>; Украина расстается с КГБ [Электронный ресурс] // Известия. – 1991. – 23 сентября. – № 227. – С. 2. – Режим доступа: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-23-sentyabrya-1991-goda>

⁸¹ Бень А. Слава СНБУ? [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 26 вересня. – № 187. – С. 3. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-09; Голушко М. Указ. соч. – С. 476–477; КГБ ліквідован, кадри – сохрانیються [Електронний ресурс] // Известия. – 1991. – 26 сентября. – № 230. – С. 2. – Режим доступу: <http://www.yeltsincenter.ru/digest/release/den-za-dnem-26-sentyabrya-1991-goda>

⁸² КГБ ліквідован, кадри – сохрانیються...; На Украине формируют структуру республиканской службы безопасности [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 25 сентября. – Режим доступу: <https://www.interfax.ru/30years/789615>; Писаренко С. Віднині не підслуховуватимуть? [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 18 жовтня. – № 203. – С. 3. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-10

⁸³ Бень А. Вітали, але не обнімали [Електронний ресурс] // Голос України. – 1991. – 15 листопада. – № 221. – С. 6. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-11

22 жовтня 1991 р. питання про реорганізацію органів держбезпеки розглядалося головами держав і президентом СРСР на засіданні Держради. Підсумком обговорення стало рішення про необхідність ліквідації союзного відомства і створення на його базі Центральної служби розвідки, Комітету з охорони державного кордону СРСР з об'єднаним командуванням прикордонних військ та Міжреспубліканської служби безпеки (далі – МСБ), яка, по суті, й стала правонаступницею КДБ СРСР⁸⁴.

Зрештою, 3 грудня 1991 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про реорганізацію органів держбезпеки», який офіційно визначав їх перехід до виключної юрисдикції суверенних республік. Комітет державної безпеки СРСР припинив своє існування⁸⁵. Із 8 грудня 1991 р. не стало й Радянського Союзу.

Отже, останній рік існування СРСР став також завершальним періодом розвитку інформаційно-пропагандистської діяльності радянських органів державної безпеки. За характером

⁸⁴ Бакатин В. Указ. соч.; Голушко М. Указ. соч. – С. 576; Бакатин об итогах первого этапа «дезинтеграции КГБ» [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 24 октября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/793435>; КГБ СССР должен быть радикально реорганизован [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 23 сентября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/787991>; Постановление Государственного Совета СССР от 22 октября 1991 г. № ГС 8 «О реорганизации органов государственной безопасности» [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 22 октября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/793382#comment793385>; Реорганизация КГБ СССР [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 24 сентября. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/789608>

⁸⁵ Бакатин В. Указ. соч.; Голушко М. Указ. соч. – С. 482.; Закон СССР от 3 декабря 1991 г. № 124-Н «О реорганизации органов государственной безопасности» [Электронный ресурс] // Хроника последних дней СССР в новостях «Интерфакса». – 1991. – 3 декабря. – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/30years/797878#comment801157>

комунікативної взаємодії з суспільством його можна розділити на два проміжки. Перший етап включав підготовку громадської думки щодо необхідності введення в країні надзвичайного стану і безпосередньо путч, коли радянські спецслужби обрали тактику замовчування. Наступний період розпочався після провалу змови і тривав до офіційної ліквідації КДБ СРСР 3 грудня 1991 р. У цей час органи держбезпеки розгорнули масштабну інформаційну кампанію з реабілітації свого іміджу і збереження інституційного та кадрового потенціалу. Проте події 19–21 серпня переконливо засвідчили, що, попри розмови про «нове мислення» та прогресивні перетворення, КДБ, по суті, лишався карально-репресивним органом, який поза тоталітарною державою існувати не міг.

REFERENCES

1. Aksenov, O. (2014). *Doveriem ispytan. Zametki partijnogo rabotnika i chekista*. Saint Petersburg [in Russian].
2. Al'bac, E. (1992). *Mina zamedlennogo dejstviya*. Moscow [in Russian].
3. Bakatin, V. (1992). *Izbavlenie ot KGB*. Moscow [in Russian].
4. Ben', A. Slava SNBU? (1991, September 26). *Holos Ukrainy*. Retrieved from: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-09 [in Ukrainian].
5. Ben', A. Vitaly, ale ne obnimaly (1991, November 15). *Holos Ukrainy*. Retrieved from: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-11 [in Ukrainian].
6. Bojko, O. (2021) *30 rokiv nezalezhnosti Ukrainy. Vid 18 serpnia 1991 r. do 31 hrudnia 1991 r.* (Vol. 2). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
7. Burov, M. (2019). *Uroki proshlogo i sovremennye osobennosti razvitiya rossijskoj e'konomiki*. Moscow. Retrieved from: <https://cutt.ly/23wYEIj> [in Russian].
8. Danylenko, V. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radians'koi istorii*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Danylenko, V. (Comp.). (2013). *Politychni protesty j inakodumstvo v Ukraini (1960–1990) : Dokumenty i materialy*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Dobbs, M. (1991, August 19). Close aides oust Gorbachev. *The Washington Post*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/>

- archive/politics/1991/08/19/close-aides-oust-gorbachev/c6e16efc-a073-4c31-a419-6665ef3fecad/ [in English].
11. Dobbs, M. (1991, August 21). Protesters confront tanks in Moscow. *The Washington Post*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/21/protesters-confront-tanks-in-moscow/38d0772c-4276-4b00-8f3f-ee5b773131d8/> [in English].
 12. Dobbs, M. (1991, August 22). Coup fails. *The Washington Post*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/22/coup-fails/c72bd9df-45cb-4095-ba40-bf382ca3c92e/> [in English].
 13. El'cin, B. (2008). *Zapiski prezidenta: Razmyshleniya, vospominaniya, vpechatleniya*. Moscow: ROSSPE'N [in Russian].
 14. Golushko, N. (2012). *V specslyuzhbax trex gosudarstv*. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
 15. Gutintov, P. (2020, August 19). Perevorotnaya tochka. K godovshhine GKChP: chto my perezhili. *Novaya gazeta*. Retrieved from: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/08/18/86719-obespechit-snizhenietsen-i-uluchshit-situatsiyu-s-prodovolstvennym-snabzheniem> [in Russian].
 16. Kalugin, O. (1990). *Vid s Lubyanki*. Moscow: PIK [in Russian].
 17. Kokurin, A. and Petrov, N. (Comp.). Yakovlev, A. (Ed.). (2003). *Lubyanka: Organy VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-KGB. 1917-1991*. Spravochnik. Moscow: MFD [in Russian].
 18. Kolesnikov, A. (2011, August 12). Dokumenty GKChP gotovilis' v KGB. *Novaya gazeta*. Retrieved from: <https://novayagazeta.ru/articles/2011/08/12/45436-dokumenty-gkchp-gotovilis-v-kgb> [in Russian].
 19. Kolesnikov, A. (2011, August 15). Dokumenty GKChP gotovilis' v KGB – 2. *Novaya gazeta*. Retrieved from: <https://novayagazeta.ru/articles/2011/08/15/45468-dokumenty-gkchp-gotovilis-v-kgb-2> [in Russian].
 20. Korobov, P. (2001, August 21). Gosudarstvennyj nedovorot. *Kommer sant" Vlast'*. Retrieved from: <https://www.kommersant.ru/doc/279018> [in Russian].
 21. Kryuchkov, V. (2019). *Lichnoe delo. Tri dnya i vsya zhizn'*. Moscow: Centrpoligraf. Retrieved from: <http://flibusta.site/b/541667/read> [in Russian].
 22. Mlechin, L. (2002). *KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassek-rechennye sud'by*. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].

23. Petrov, N. (2021, August 18). Kooperativ «Lebedinoe ozero». *Novaya gazeta*. Retrieved from: <https://novayagazeta.ru/articles/2021/08/17/kooperativ-lebedinoe-ozero-spetsvypusk> [in Russian].
24. Pocheptsov, H. (2011, August 23). GKChP iak osoblyvyj komunikatyvnyj proekt. *Media Sapiens*. Retrieved from: <https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyy-komunikatyvnyy-proekt/> [in Ukrainian].
25. Popov, V. (2020). *Zagovor negodyaev. Zapiski byvshego podpolkovnika KGB*. Retrieved from: <https://flibusta.site/b/608855/read> [in Russian].
26. Pysarenko, S. Vidnyni ne pidslukhovuvatymut'? (1991, October 18). *Holos Ukrainy*. Retrieved from: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1991-10 [in Ukrainian].
27. Remnick, D. (1991, August 23). 'I want to breathe the air of freedom in Moscow'. *The Washington Post*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1991/08/23/i-want-to-breathe-the-air-of-freedom-in-moscow/ee30b497-9daf-4b30-b3cf-fbeb292a95a0/> [in English].
28. Rostova, N. (2015). 19–21 avgusta 1991. Tri dnya putcha v SMI. *Rozhdenie rossijskix SMI*. Retrieved from: <https://gorbymedia.com/post/08-19-21-1991> [in Russian].
29. Satter, D. (2017). *Doba bezumstva. Zaneпад i kinets' Radians'koho Soiuzu*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
30. Shales, T. (1991, August 20). One day that shook the world. *The Washington Post*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1991/08/20/one-day-that-shook-the-world/aa13d396-4a53-45b4-9fd6-522df8eb5a67/> [in English].
31. Shebashin, L. (2020). *Ruka Moskvy. Zapiski nachal'nika vneshnej razvedki*. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
32. Shmaraeva, E. (2016, August 16). Ne sudimy budete. Kak proxodil i chem zakonchilsya process po delu GKChP. *Mediazona*. Retrieved from: <https://zona.media/article/2016/19/08/1991> [in Russian].
33. Stepankov, V. (2011). *GKChP. 73 chasa, kotorye izmenili mir*. Moscow: Vremya [in Russian].
34. Stepankov, V. (2021). *GKChP: sledstviem ustanovleno*. Moscow: Argumenty nedeli [in Russian].
35. Stepankov, V. and Lisov, E. (1992). *Kremlevskij zagovor. Versiya sledstviya*. Moscow: Ogonek [in Russian].

36. Strigin, E. (2003). *Ot KGB do FSB (pouchitel'nye stranicy otechestvennoj istorii). Vol. 1 (ot KGB SSSR do MB RF)*. Retrieved from: <https://flibusta.site/b/193009/read> [in Russian].
37. Xlobustov, O. (n.d.). *Gosbezopasnost' pod udarom*. Retrieved from: http://www.hrono.ru/statii/2008/hlbtst_kgb.html [in Russian].
38. Xlobustov, O. (2007, May 23). *KGB bez prikras 1954–1991 gody*. Retrieved from: <https://proza.ru/2007/05/23-267> [in Russian].
39. Xlobustov, O. (2011). *Avgust 1991 g. Gde byl KGB?* Moscow: Algoritm, E'ksmo. Retrieved from: <https://flibusta.site/b/317329/read> [in Russian].
40. Zhorin, F. (2016). *Ispoved' chekista. Tajnaya vojna specsluzhb SSSR i SShA*. Moscow: Algoritm [in Russian].

**Lisova V. Information and propaganda activities
of the Soviet special services under the conditions
of the August 1991 coup in the USSR**

The goal is to investigate the specifics of the information and propaganda activities of the Soviet special services in the context of the preparation, implementation and failure of the August 1991 putsch; analyze changes in the rhetoric of state security representatives at this time; single out the role of the KGB in the formation of the information agenda of the State Committee on the State of Emergency; show the main information messages of the Union and Republican State Security Committees in the last months of their existence.

The research methodology is based on the principles of scientificity, systematicity, objectivity, and historicism. Historical-genetic, problem-chronological, comparative-historical, and concrete-search methods were used to prepare the article. The author also conducted a source study, hermeneutic and content analysis of archival materials and periodicals.

Conclusion. Two stages in the development of the information and propaganda activities of the Soviet special services in the last year of the existence of the USSR are distinguished: from December 1990 to August 21, 1991, and from August 22 to December 3, 1991.

It was determined that at the beginning of the first stage, the KGB tried to form public opinion regarding the justification of the introduction of the state of emergency, and on August 19–21, on the contrary, it demonstrated a clear reluctance to comment on the current situation in the country. Despite the lack of official information from the Lubyanka, Volodymyr Kryuchkov's participation in the conspiracy indicated the public position of the KGB, and the influence of the «competent authorities» was also visible in the statements and actions of the State Committee on the State of Emergency.

The next phase began after the failure of the conspiracy and lasted until the liquidation of the KGB. At that time, the main message of the Soviet special services was centered around theses about the sole responsibility of the leadership of the KGB for the attempted illegal seizure of power and the non-involvement of the vast majority of employees in these events. Officials of the state security strongly emphasized their negative attitude towards the putsch, expressed their readiness to contribute to the investigation and supported the need to reorganize the secret agency.

Keywords: KGB, State Committee on the State of Emergency, GKChP, putsch, coup, state of emergency, propaganda, communication.